

Мирјана Девеџић
Географски факултет
Студентски трг 3, 11000 Београд

ПРОМЕНЕ У РЕПРОДУКЦИЈИ СТАНОВНИШТВА ВОЈВОДИНЕ

САЖЕТАК: У другој половини 20. века у Војводини су се десиле велике промене у репродукцији становништва. Крај века обележило је разарање друштва. Велики прилив избеглица у том периоду и неповољан друштвени и економски амбијент за доношење одлука о рађању су отварали питања како се то одразило на плодност становништва и да ли су се трендови наставили. У раду се кроз неколико показатеља плодности у педесетогодишњем периоду, са посебним акцентом на деведесете и почетак новог века, осветљавају основне тенденције и интензитет промена. Представљене су промене у броју живорођених, специфичним стопама фертилитета, просечном броју деце по жени, генерацијском фертилитету, старост при рађању првог детета и учесталост развода.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: фертилитет, репродукција, Војводина

УВОД

Репродукција становништва у Војводини је дугогодишња, вечито актуелна, тема. Опадајући тренд стопа фертилитета, ниска плодност и недовољно обнављање становништва су постале општепознате карактеристике демографског развоја Покрајине. Деведесетих година остварен је велики миграциони прилив, који је на кратко отворио питање како ће се то одразити на плодност становништва. Ефекти који су били очигледни и представљали заокрет у дотадашњим трендовима, односили су се на заустављање депопулационих процеса. Тако је досељавање избеглог становништва са простора бивше Југославије редуковало број општина у којима број становника опада, са 34 на 23. С обзиром на присилни карактер миграција, досељено становништво није имало селективну старосну структуру, карактеристичну за економске мигранте. Стога није било логично очекивати да ће доћи до значајнијих промена у репродукцији, иако су компа-

ративне анализе из претходних пописа указивале на више репродуктивне норме становништва из емиграционих простора, него из Војводине. Почетак новог века уједно је био почетак смиревања друштвене кризе, наговештај политичких заокрета. Тако су се поред свих фактора демографског развитка које са собом носе транзициони процеси, у овом периоду јавили и нестандартни, екстерни фактори развитка. Како су се они одразили на дугорочне трендове плодности? Да ли је било компензационог периода и да ли је постојала „инфузија“ миграционог порекла и када је у питању фертилитет?

Овом приликом ће се кроз праћење неколико показатеља фертилитета у послератном периоду осветлити промене репродуктивног понашања становништва Војводине, с посебном намером да се, колико је могуће, евидентирају последице кризних деведесетих година. Осим тога, резултати новог пописа омогућавају и кохортну анализу фертилитета на основу које се може сагледати да ли су се флукуације фертилитета уочене трансверзалним поступком осликале на генерацијски фертилитет.

ПРОМЕНЕ У ФЕРТИЛИТЕТУ

Број живорођених у Војводини у дугој половини 20. века опао је за више од пола. Године 1999. било је 18686 живорођења, што представља апсолутни минимум у посматраном периоду, док је средином века 1950., у време компензационог периода и јаке имиграције, тај број износио 42885. већ почетком шездесетих он опада испод 30 хиљада и наставља силазном путањом. Чак ни улазак бројнијих послератних генерација није се битније одразио на број живорођења у Војводини током седамдесетих година, као што је то био случај у Централној Србији. Просечан број живорођених у периоду 1971–81. био је 28134, што је незнатно мање него у претходном десетогодишту (28250). Стопа наталитета 1956. године опада на ниво испод 20 промила, а 1999. је забележила најнижу вредност од 9.1 живорођених на 1000 становника. То се може тумачити наставком започетих трендова, али свакако и кулминацијом демографских „реакција“ на кумулиране животне недаће у кризним деведесетим годинама.

Табела 1. – Број живорођених у Војводини у послератном периоду, одабране године

	1950.	1960.	1970.	1980.	1990.	1993.	1996.	1999.	2001.	2003.
број	42885	32806	25380	28681	22900	22018	21624	18686	20145	20381

Извор: Демографска статистика, СЗС

Са политичким заокретом и наговештајем повољнијих времена за репродукцију почетком новог века број живорођених се повећава и 2003 достиже 20381, односно 10.1 промила. Овај број живорођених, међутим, још увек је мањи од броја из 1997. године, па се не може говорити о ревита-

лизацији рађања карактеристичној за компензационе периоде. Да ли се ради о почетку новог узлазног тренда или о краткорочном повећању потврдиће предстојећа витална статистика. Реалније су процене које нису оптимистичке с обзиром на старосни састав становништва, репродуктивне норме и још увек присутну економску нестабилност.

У послератном периоду значајно се мења и паритет живорођене деце. У модерном репродуктивном режиму удео прворођене деце у укупном броју рођења расте. На уласку у нови век он износи више од пола, односно 51.36% у 2000. години, док је 50 година раније чинио 38.75%.

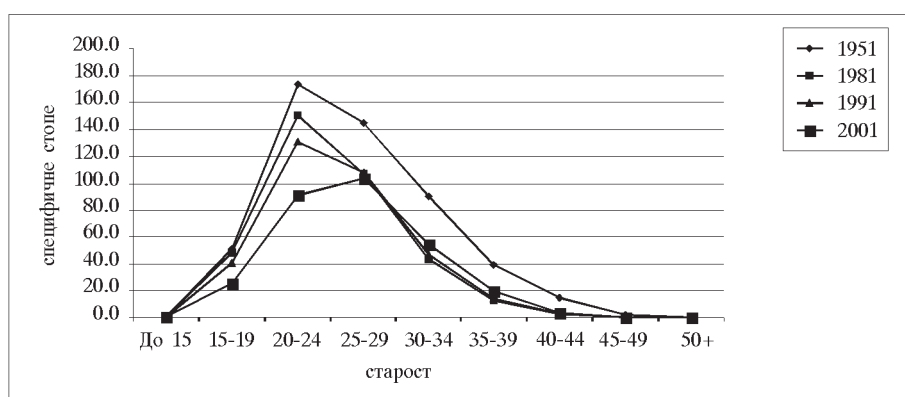
СТАРОСНИ МОДЕЛ ФЕРТИЛИТЕТА

Постојан облик криве фертилитета условљен биолошким факторима, у целокупном послератном периоду показивао је концентрацију рађања у годинама између 20 и 24. Све до деведесетих година највеће вредности фертилитета су бележене у тој старосној групи, а затим у групи од 25 до 29 година. Њихов међусобни однос је био прилично стабилан. Средином деведесетих година ова пропорционалност се мења на рачун смањивања специфичних стопа млађе, а повећања специфичних стопа старије старосне групе жена. Године 1998. стопа фертилитета жена старих 20–24 године први пут достиже вредност испод 100 и те године се изједначава са стопом наредне старосне групе, да би јој од 1999. године до данас уступила примат. Почетком 21. века смањивање фертилитета жена у најоптималнијем узрасту за рађање дешава се и на рачун повећања фертилитета жена старости од 30 до 34 године. (Графикон 1) Ове промене не могу се објаснити само у контексту теорије друге демографске транзиције, с обзиром да постраницациона фаза у Војводини већ дуго траје и да је продужено образовање жена и касније склапање брака већ постало културни стандард. Стога је логичан закључак да су промене у старосном моделу фертилитета инициране кризним годинама, тзв. разарањем друштва. Основна последица на пољу репродукције је смањивање броја рађања и одлагање рађања.

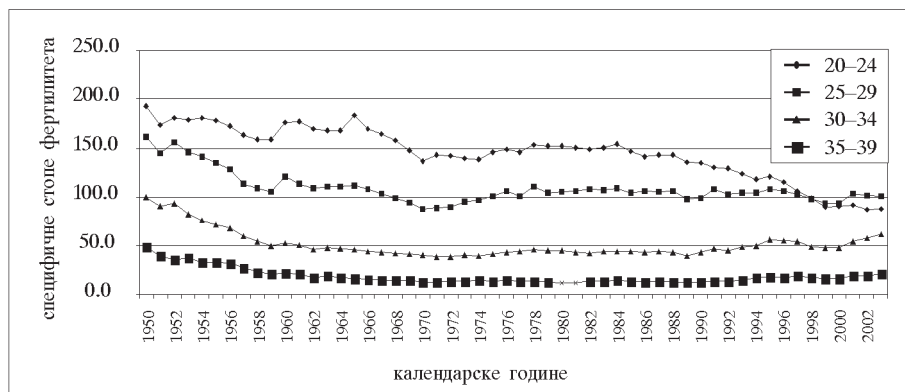
Одлагање рађања је још уочљивије ако се посматра тренд специфичних стопа фертилитета петогодишњих старосних група од 20–24, 25–29, 30–34 и 35–39. година. (Графикон 2) Стопе фертилитета најмлађе групе од средине осамдесетих непрестано опадају, а најбрже током друге половине деведесетих. Релативно стабилне стопе фертилитета жена од 25 до 29 година, у периоду највеће кризе такође бележе пад, док узлазни тренд плодности остварују жене од 30–34 године. Односи који се уочавају 2000-их у партиципацији жена различитих старости у рађању, нису до сада били присутни у Војводини. Уочена промена може бити краткотрајна али се може радити о наговештају дугорочнијег тренда. Искуства из иностранства говоре да је одлагање рађања за касније године један од патерна фертилитета у развијеним земљама, и да за собом може повући друге промене у

фертилету, које се исказују на глобалном нивоу. Тако, према теорији коју је развио 1997. године Бонгартс, одлагање рађања у једном тренутку (када одлагање достигне своју завршну тачку) доводи до пораста фертилитета. Такве промене уочене су у Скандинавским земљама, у којима је тим механизмом обезбеђено просто обнављање генерација. Да ли се промене и будуће кретање стопа фертилитета може ставити у овај теоријски контекст за сада није могуће прецизирати.

Графикон 1. – Специфичне стопе фертилитета у Војводини

Графикон 2. – Специфичне стопе фертилитета за старосне групе 20–24, 25–29, 30–34, 35–39, Војводина, 1950–2003.

ЗАМЕНА ГЕНЕРАЦИЈА

Просечан број деце по жени, или стопа укупног фертилитета, веома је индикативан показатељ плодности и репродуктивног понашања. Од 1950. године до 2003. стопа је опала са 2.91 на 1.50. Најнижа вредност је

забележена 1999. године када су жене у Војводини у просеку рађале 1.379 дете. Теоријска вредност стопе потребне за обнављање генерација је 2.1. Вредност испод тог нивоа не обезбеђује замену генерација. Ова вредност је реална за земље ниског морталитета, и изведена је на основу стопе маскулинитета живорођених од 105 која се у светској литератури сматра природном полном неравнотежом. Међутим, уважавањем морталитетних карактеристика и полног састава живорођених, могуће је израчунати реалне вредности стопе потребне за обнављање генерација за конкретно подручје. На основу њих, замена генерација у Војводини је престала још 1956. када је просечан број деце по жени био 2.3, а не 1962. када је вредност пала испод теоријске границе од 2.1. Током деведесетих, разлика између остварене и потребне стопе укупног фертилитета је расла и 1999. износила чак 0.75.

Крај деведесетих је, према већини показатеља фертилитета, био особито критичан. Просечан број деце по жени је пао испод 1.5, а тај ниво је поново достигнут тек 2003. године. (Графикон 3). Овакво повећање вредности стопе почетком новог века сигурно не може бити репрезент компензационог периода, насталог после ратних и кризних година. Забележено повећање тек значи повратак на стање из прве половине деведесетих, а не радикалан заокрет у плодности.

Најбољи показатељ замене генерација (када је у питању трансверзална анализа) је нето стопа репродукције. Континуиран пад испод нивоа замене генерације у Војводини је присутан од 1956. године. Дакле, већ пола века у Војводини није обезбеђено обнављање становништва. Бруто и нето стопе репродукције су прилично усаглашене, током деведесетих се готово подударају што указује да морталитет има све мање дејство на репродукцију. (Графикон 4). Критичне 1999. године вредност НСР је била 35% мање од потребне, а по последњем податку 28%.

Изабрани аналитички показатељи говоре да се прилив избеглог становништва није одразио на промене у фертилитету и репродукцији. Најниже вредности посматраних стопа управо су остварене у годинама након најмасовнијег имигрирања.

Пописни резултати омогућавају сагледавање кохортног фертилитета. До сада обрађени подаци последњег пописа пружају увид у кумулативни фертилитет жена које још нису изашле из репродуктивног периода. Но, с обзиром да се репродукција углавном реализује до 40. године, последње две старосне кохорте могу презентовати завршни фертилитет.

Како су модеран репродуктиван режим и скраћивање репродуктивног периода код жена наступили у послератном периоду, логично је да фертилитет жена које су стасавале за брак и рађање након Другог светског рата показује ниже вредности од старијих генерација. Пописи из 1981, 1991. и 2002. године за старосне групе 40–44 и 45–49 година не само да показују ниже, већ и уједначене вредности. (Табела 1). Када су у питању кохорте од 15 до 35 година ова констатација не стоји већ се и лонгитудиналном анализом може потврдити смањени фертилитет током деведесетих. С об-

зиром да ће жене из тих старосних група још учествовати у репродукцији, ниже вредности стопа кумулативног фертилитета 2002. године могу се тумачити као последица одложеног рађања, али такође могу бити индикатор смањеног завршног фертилитета.

Табела 2. – Стопе кумулативног фертилитета у Војводини, послератни пописи

	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.
15–19	0,07	0,09	0,08	0,07	0,08	0,04
20–24	0,73	0,68	0,66	0,63	0,60	0,33
25–29	1,52	1,42	1,35	1,29	1,26	0,95
30–34	2,16	1,94	1,67	1,62	1,67	1,49
35–39	2,66	2,24	1,90	1,75	1,80	1,75
40–44	2,96	2,57	2,13	1,79	1,82	1,83
45–49	3,29	2,84	2,30	1,88	1,82	1,83

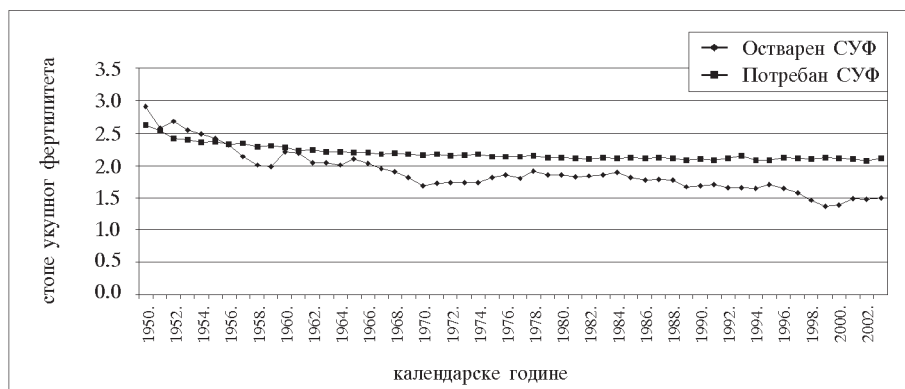
Извор: Рашевић (1995)

ПРОСЕЧНА СТАРОСТ КОД ПРВОРОЂЕЊА

Промене у специфичним стопама фертилитета, повећање просечног броја деце по жени и нето стопе репродукције у првих неколико година 21. века, недвосмислено указују на одлагање рађања за касније године и „боља времена“. Потврда се може добити и анализом просечне старости мајке приликом рађања првог детета. Тренд овог показатеља репродуктивног понашања је узлазни. Просечна старост при прворођењу је порасла у полувековном периоду, од 1950. до 2001. за 2 године, и то са 22.8 на 25.0. Али, док је повећање од једне године остварено у четрдесетогодишњем интервалу до 1990, као резултат транзиционих процеса, повећање друге године остварено је за само 10 година, током деведесетих. Овај показатељ наставио је раст почетком новог века.

Искуства из развијених земаља, у којима је присутан репродуктивни модел типичан за другу демографску транзицију, говоре да је период кризе у нашој земљи био само акцелератор процеса који би се иначе догодили. Стога не треба очекивати битније реверзibilне процесе у будућности.

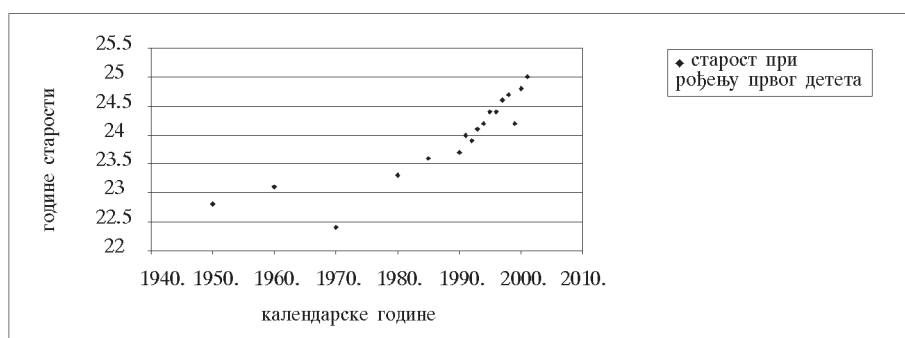
Графикон 3. – Остварене стопе укупног фертилитета и стопе потребне за замену генерација, Војводина 1950–2003.

Графикон 4. – Бруто и нето стопе репродукције у Војводини, 1950–2003.

Графикон 5. – Старост при рођењу првог детета

СТАБИЛНОСТ БРАКОВА

Упркос све присутнијим облицима ванбрачних заједница, брак на нашим просторима још увек представља доминантан оквир репродукције. Стога је и његова стабилност важан показатељ. Разводи утичу на прекидање протогенезичких и интергенезичких интервала, који су све значајнији у анализи плодности, особито фертилитета по паритету. Кретање опште стопе диворцијалитета у Војводини у другој половини 20. века варира у распону од 0.9 колико је износила у 1999. до максималних 1.9. Ова максимална вредност је забележена у неколико година од средине шездесетих до средине осамдесетих. У односу на остале макроцелине, у Војводини су разводи најчесталији. Деведесете године доносе промене. Број развода опада. Њихов број је од 1960. увек био већи од 3000, у појединим годинама скоро 4000 (1985. нпр. 3970), да би 1990. био остварен пад на 2661 а наредних година испод 2000. Најмањи број разведених бракова у Војводини забележен је 1992. и 1993. (1721 и 1678), годинама најтеже економске кризе и енормне инфлације. Стога је врло дискутабилно да ли је ово смањење последица ревитализације брака и враћања традиционалним вредностима на каква објашњења се може наићи у демографској литератури. Уз уважавање става да у периоду урушавања осталих вредности брак у свести појединаца представља институцију коју је вредно очувати и нешто на шта могу да утичу, мора се изразити и сумња да је ретрадиционализација само привремена и фиктивна. Реалнији пут тумачења силазног тренда броја развода везује се за друштвену кризу и немогућности да се економски преживи после развода, због чега су и разводи одлагани за времена када ће бити мање разорни за разведена лица. Повећан број разведених бракова у 2000. (2160), 2001. (2269) и 2002. (2533) иде у прилог овој тези.

Очигледно је да „сретнија времена“ не постоје само за склапање брака и рађање, већ и за разводе, а да је одлагање свих одлука везаних за репродукцију главни механизам репродуктивног понашања у последњој декади 20 века.

ЛИТЕРАТУРА

- Ра ш е в и ћ, М. (1995): *Фертилитет и женског стањива*, у *Стањива и домаћинство СР Југославије према попису 1991*, ЦДИИДН, Београд
- Ра ш е в и ћ, М. (2004): *Fertility Trends in Serbia during the 1990's*, Становништво бр. 1–4. 2004, ЦДИИДН, Београд
- П е н е в, Г., Д е в е џ и ћ М., В о ј к о в и ћ, Г. (2005): *Виталне компоненте креиња стањива*, рукопис (у штампи)
- СЗС, Демографска статистика, одговарајуће године
ЦДИИДН, документациони статистички материјал

CHANGES IN REPRODUCTION OF VOJVODINA POPULATION

by

Mirjana Devedžić

Summary

Important changes in the reproduction of Vojvodina population happened in the second half of XX century. In the end of the century, the society was ruined. A large inflow of refugees in that period, as well as a social and economic situation inappropriate for making birthgiving decisions, raised the questions like how such conditions have influenced the fertility in the population, and whether the trends have continued. This paper analyzes several fertility indicators in Vojvodina over the last five decades, focusing especially on the 1990s and early 2000s, in order to explain the major tendencies and the intensity of changes. It shows changes in the number of live births, specific fertility rates, total fertility rates, cohort fertility, woman's age at first birth, and divorce frequency.